

*Батуріна Світлана
(Київ)*

МОСКОВСЬКИЙ ПЕРІОД У ТВОРЧІЙ БІОГРАФІЇ ФЕДОРА ШЕВЧЕНКА: СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКА (1933–1940 рр.)

30-40 рр. ХХ ст. доволі складний і суперечливий період для історичної науки. Характер історичних студій в значній мірі був опосередкований ідеологічним чинниками, які визначали їх характер, тематику, зміст. Про свободу наукової творчості, особливо після викривально-репресивних акцій проти історичної школи М. Покровського, М. Яворського, – так званої “яворщини”, не могло бути й мови.

Саме в цей час починається наукове життя українського історика, фахівця в багатьох галузях вітчизняної історичної науки, відомого в діаспорі як представника “реформістського”¹ та “реставраційного” напрямків в українській радянській історіографії² Федора Павловича Шевченка (1914-1995 рр.). Хлопцю з провінції пощастило в 1933 р. вступити до столичного Московського історико-архівного інституту. Ф. Шевченко став одним із перших студентів цього вузу і випробував на собі всі перипетії, пов’язані із проблемами становлення та організації цієї установи, – першого вузу СРСР по підготовці фахівців архівної справи.

Ставши студентом архівного вузу, Ф. Шевченко визначив таким чином свій майбутній життєвий шлях, який крім професійного зайняття історичною наукою передбачав і задіяність в архівній системі як в інституційному відношенні (Ф. Шевченко довгий час працював в архівній галузі) так і особливому дослідницькому методі вченого, що полягав, за спогадами сучасників, в своєрідному пієтеті до архівних джерел.

Варто зупинитися на короткій характеристиці стану архівної галузі Радянського Союзу в 30-х рр. ХХ ст., часу, коли молодий Ф. Шевченко тільки починав свою наукову кар’єру аби визначити вплив середовища на формування наукового світогляду вченого.

У 1920-і рр. централізація й одержавлення архівної системи України, як і усього Союзу РСР практично завершилися³. Історія архівного будівництва рельєфно відображала всі перипетії розвитку загальносоюзної архівної інфраструктури, що, у свою чергу, була детермінована політичними рішеннями.

Значного удару по архівній системі завдавали політичні акції, ініційовані владою. Йдеться, зокрема, про так звану “макулатурну кампанію”, в ході якої з архівів по всій країні вилучалися “непотрібні” архівні документи для сировинних потреб паперової промисловості. До такого розряду часто включали матеріали, пов’язані з дореволюційними установами, передусім банками, монастирями, освітніми закладами та ін. Лише початковий етап збору макулатури по архівних фондах дав 20 тис. тон паперу. В подальшому норми здачі макулатури для архівів стали чимось подібними до норм хлібозаготівель, тобто цифри зростали з року в рік⁴.

Масові репресії проти інакомислячих, у тому числі й в архівних установах, фактично позбавили їх кадрів, професійне становлення яких відбулося в дореволюційний період. Від людей, що прийшли їм на зміну, вимагався не стільки професіоналізм, скільки лояльність до існуючого режиму. Головним критерієм підбору архівних кадрів стала партійність, йшла масова заміна “дореволюційних кадрів” на нові. Складовою такої політики стали “комунізація” та “оробітничення”.⁵ Подібна політика призвела до того, що напередодні Великої Вітчизняної війни в архівній системі менше 2% співробітників мали досвід роботи в архівах понад 15 років, 41 % – здобули лише середню освіту⁶. За статистикою на 1935 р. у всьому СРСР нараховувалося 2267 архівних працівників, з них лише 16% мали вищу освіту⁷.

Більшість архівістів розглядали свою працю як маловажливу і другорядну. Часто комплектування архівів, складання описів довірялося абсолютно непідготовленим співробітникам, але і таких не вистачало, тому всерйоз піднімалося питання про залучення до праці в архівах навіть ув'язнених⁸. У провінції ситуація була ще гіршою.

Перед керівництвом Центрального архівного управління СРСР постало питання про підготовку кадрів для архівної галузі. Важливою подією в його вирішенні стала організація в Москві Історико-архівного інституту (ІАІ) – спеціального навчального закладу, що займався підготовкою науково-керівних кадрів для архівних установ, що відкрився 1 квітня 1931 р.⁹. Авторами проекту утворення спеціалізованого архівного вузу стали відомий історик М. Покровський, який вже після своєї смерті був підданий тавруванню та керівник Архівного управління СРСР В. Максаков.

Ситуацію в навчальному закладі тих років досить виразно характеризує епізод із спогадів однієї зі студенток: «На перших порах наше керівництво більше сперечалося про те, чому і як нас навчати, ніж дійсно навчали»¹⁰. Не було елементарних підручників по історії й архівних дисциплінах. Недостатнім був освітній рівень перших студентів, багато хто не мали навіть середньої освіти¹¹. Спочатку лекції читались радше пропагандистами, ніж вченими, відтак вони зводились до закликів боротьби із опортунізмом, класовими ворогами, тавруванням “рязановщини”, “лаподанилевщини” і т. п.¹² До цього додалися ще й систематичні чистки серед студентів та викладачів вузу.¹³ Попри це в московських інтелектуальних колах історико-архівний інститут називали “академією вільнодумства”¹⁴. Напевно через те, що ситуація в інших установах була ще більш гнітюча. А можливо й через те, що в стінах цього навчального закладу працювали «старі кадри», серед них Ю. Готьє, С. Веселовский, С. Богоявленський, О. Сперанський, В. Пічета, М. Тихомиров, багато з них пройшли горно репресій і переслідувань¹⁵. Всі вони були випускниками дореволюційного Московського університету та справжніми спеціалістами в галузі медієвістики, археографії, джерелознавства.¹⁶

Одним із першочергових завдань керівництва нового вузу стало забезпечення абітурієнтами. По всьому Союзу велась активна компанія по заохоченню молоді вступати до Московського історико-архівного інституту. Причиною цього була непрестижність архівної галузі і перманентне нехтування керівництвом країни архівних установ, що неодмінно позначилося на соціально-побутовому становищі їх співробітників. Пріоритет під час вступу до вузу віддавався членам ВКП(б) а також ВЛКСМ. Із безпартійних перевага надавалася робітникам, колгоспникам, які мали освіту не нижчу від дев'ятирічної. Від вступних іспитів звільнялися абітурієнти, що закінчили робітничі факультети (робфаки) та школи-дев'ятилітки¹⁷. В результаті у вуз поступали люди з різним рівнем освіти та підготовки. “...Навчатися було цікаво, хоч і нелегко. Студенти дуже різні за віком, мали в переважній більшості недостатню підготовку, мало було тих, хто закінчив десятирічку...” – зафіксувала у своїх спогадах студентка першого набору 1931 р.¹⁸

Юнак із провінції (народився в с. Дунаївці сучасної Хмельницької області 24 серпня 1914 р.¹⁹) успішно пройшовши конкурсний відбір, у 1933 р. став студентом столичного вузу – Історико-архівного інституту²⁰. Перед тим він працював на взуттєвій фабриці в Києві, навчаючись на робітничому факультеті і мав намір чи може й робив спробу поступити до Київського університету, який в 1933 р. оголошував перший набір студентів²¹. На час вступу Ф. Шевченка до Московського історико-архівного інституту, з його стін вже вийшов перший випуск, 12 учасників якого навчалися лише два роки. Пізніше тривалість навчання збільшувалася в тій самій пропорційності, як і кількість студентів²².

Рік	Кількість, студентів що поступили у вуз	Кількість, студентів що закінчили вуз
1931	90	-
1932	250	-
1933	231	12
1934	223	16
1935	256	33
1936	229	47
1937	301	30

За матеріалами таблиці можна прослідкувати не лише збільшення кількості студентів, але й чітко виражену диспропорцію між кількістю тих, хто поступив, і випускниками вузу. Очевидно деяка частка студентів відраховувалася через неуспішність. Втім, можна припустити, що причиною цього були складні побутові умови проживання студентів, які не всі витримували. Для ілюстрації дійсного стану речей в цій сфері наведемо уривок із спогадів однієї із студенток: “Ми, дівчата, жили в гуртожитку в будинку інституту на третьому поверсі, а хлопці через дорогу. Як матраців, так і постільної білизни не вистачало. Всюди було повно пацюків, кажуть одному студентові вони навіть відгризли носа”.²³ Ці спогади студентки М. Артемонової датовані 1933 р., тобто роком вступу Ф. Шевченка до цього вузу. Слід відмітити, що в Московському історико-архівному інституті навчався В. Стрельський – відомий український історик, який закінчив його в 1935 р., за два роки раніше за Ф. Шевченка.²⁴

Цікаві подробиці повсякденного життя студентів історико-архівного інституту містять спогади студентки Н. Бжостовської, які відносяться до перших років функціонування вузу: “Спочатку були продовольчі картки, ми здавали їх до їдальні разом із стипендією і отримували трьохразовий пайок, що складався з картоплі, капусти і чечевиці, іноді соленої риби. Одягнуті майже всі були бідно. Далі стало трохи легше – картки відмінили, працювала непогана їдальня. Дівчата стали носити крепдешинові сукні, а хлопці, після деяких вагань, – краватки (тоді це було ознакою елегантності)”²⁵.

До складних побутових умов додавалась ще й політична атмосфера. В травні 1933 р. було проведено одну із перших чисток в Архівному управлінні СРСР, яка зачепила й Історико-архівний інститут. Звідси були звільнені деякі викладачі, окремих заслали до таборів або розстріляли. Зокрема, директора інституту М. Соколова було заарештовано за “неправильне висвітлення питання про переростання буржуазної революції в соціалістичну”²⁶.

Цінним джерелом для реконструкції формування наукового світогляду Ф. Шевченка в московський період його біографії є записні книжки, ведені впродовж 1932-1939 рр., тобто в студентські роки та під час навчання в аспірантурі.²⁷ Важко визначити приналежність цих записів до певної групи джерел. Вони не є ані щоденниковими нотатками, ані мемуарами. Їх можна означити як особливий вид щоденника, в якому переважно зафіксована інформація, що мала відношення до інтелектуального аспекту життя Ф. Шевченка у визначений період. До записників вносились списки прочитаної чи запланованої до прочитання літератури, відображалась інформація про відвідання культурно-масових заходів. Аналізуючи ці матеріали, можна прослідкувати формування наукових інтересів майбутнього вченого, коло його зацікавлень. Записи дуже мало містять текстів щоденникового характеру, тобто особистих. Можливо, щоденник, який зберігається в особистому фонді історика, Ф. Шевченко почав вести лише з 1943 р. Не виключено, що частина текстів не збереглась до наших днів. Особисті записи 1932-1933 рр. обмежуються описами стосунків з одногрупниками, окремі уривки фіксують враження від прогулянок по Москві, містять інформацію про похорони С. Кірова в грудні 1934 р.²⁸ За спогадами колег Шевченка, відомо що він бачив в Москві М.С. Грушевського в 1932 р. і навіть працював з ним в одному читальному залі тодішньої Ленінської бібліотеки²⁹.

Матеріали записних книг за 1932-1939 рр. можна розділити не лише за змістом, а й за часом. Перші записники містять доволі бідний обсяг інформації, записи в них не такі інтенсивні. Тут переважають виписки із преси в тому числі й української, переважно політичного характеру, про боротьбу з “ворогами народу”, “українським буржуазним націоналізмом” та ін.³⁰ Втім, записи вже за наступні 1934-1935 рр. виявляють значно ширше коло інтересів молодого Ф. Шевченка. Так, за наведеною ним статистикою, лише за період від грудня 1935 до січня 1936 рр. було прочитано 44 книги, здійснено 15 відвідин кіно та 8 театру.³¹ Для того, аби проілюструвати інтенсивність культурної програми Ф. Шевченка за час його перебування у Москві, варто навести тут його виписки за один із місяців 1936 р.: “1.09.1936 – “Новые времена” (кинокартина); 3.09. – Планетарий (лекція о затмении солнца); 4.09. – «Девушка спешит на свидание» (кинокартина); 4.09. – Виставка українського народного мистецтва; 7.09. – «Огни большого города» (кинокартина); 10.09. – «Дети капитана Гранта» (кинокартина); 11.09. – «Ромео и Джульета» (театр им. Вахтангова); 15.09. – Выставка картин Рембрандта (Музей изобразительных искусств); 19.09. – Кинохроника; 23.09. – Пушкинский вечер”.³² Такі записи є майже по кожному місяцю перебування Ф. Шевченка в Москві. Заповненим був практично кожен день. Дуже багато записів стосуються прочитаної літератури. Тут коло зацікавлень було надзвичайно широке і доволі складно визначити пріоритети. Ф. Шевченко, крім суто наукових текстів, читання яких вимагалось учбовим процесом, багато читав російських класиків ХІХ ст., причому у першовиданнях – М. Гончарова, О. Пушкіна, І. Тургенева, М. Достоевського та ін. Значний об’єм прочитаного становлять європейські класики – К. Гамсун, А. Франс, Е.-М. Ремарк, П. Лафарг, Гете, Й. Шіллер, Ш.-де Костер, П. Моріме, Р. Ролан та багато інших. Прочитано також близько сорока книг із популярної серії “ЖЗЛ” про історичних діячів різних народів та епох³³.

Записи містять також численні згадки про ознайомлення з філософською літературою – творами Марка Аврелія, Сократа, Спінози, Вольтера. Серед категорії “Обязательно прочитать” Ф. Шевченко помістив твори Г. Сковороди.

Десь приблизно із 1935 р. в записниках починають з’являтися виписки із науково-історичної літератури, яка стосується України, точніше історії Поділля, Закарпаття та Буковини. Очевидно, в цей час намітився один із наукових пріоритетів Ф. Шевченка, пов’язаний з регіональною історією України, передусім її західних земель. В такому контексті Ф. Шевченко занотовував праці польських істориків ХІХ ст. стосовно Поділля, Галичини – Пулацького, Марчинського. Також до записників потрапляли численні виписки із документальних польських та російських статистичних збірників ХІХ – поч. ХХ ст., що містили інформацію про ці регіони³⁴.

Після закінчення інституту Ф. Шевченко продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі допоміжних історичних дисциплін, створеній з ініціативи О. Сперанського³⁵ – відомого ученого, блискучого організатора, випускника Варшавського університету³⁶, який заклав основи викладання в інституті спеціальних історичних дисциплін³⁷, зумів задіяти до праці на кафедрі кращих фахівців, які довели, що спеціаліст в галузі архівної справи повинен володіти прийомами джерелознавчого дослідження. З середини 30-х рр. за сприяння викладачів кафедри в інституті почали викладати курси палеографії, дипломатики, хронології, метрології, геральдики, сфрагістики³⁸. Під науковим керівництвом О. Сперанського Ф. Шевченко приступив до підготовки кандидатської дисертації по темі «Воєводське управління на Україні в другій половині ХVІІ століття»³⁹, що вимагала солідного знання архівних матеріалів, а також досвіду в області палеографії, дипломатики, джерелознавства й інших історичних дисциплін. О. Сперанський завжди наполягав на тому, щоб кандидатська дисертація була справжнім науковим дослідженням, що повинно увійти в інвентар науки; для нього важливе значення мали новизна теми і широке використання архівних документів.⁴⁰ Дійсно, тема була новаторською для української радянської історичної науки. До Ф. Шевченка питання російсько-українських взаємин у такому аспекті лише фрагментарно висвітлювалися в роботах по історії України,

де в тій чи іншій мірі зачіпалася тематика Руїни – періоду від смерті Б. Хмельницького (1657 р.) по 1670-і рр. У 1930-і рр., після фактичної ліквідації історичних шкіл, фізичного знищення ряду науковців, історична наука придбала одновекторний розвиток з відповідним класовим ухилом. Теми, що охоплювали ранні періоди, а особливо таке неоднозначне для української історії XVII ст., були під негласним забороною, і їхня розробка становила реальну небезпеку для кар'єри і навіть життя вчених. Написання подібної роботи було можливо в Москві, де ще зберігалася відносна свобода наукової творчості.

Перший прийом в аспірантуру був проведений в 1935 р., тоді аспіранти навчалися лише один рік, що було пов'язано з кадровими проблемами а також неврегульованістю системи навчання.

Рік прийому до аспірантури ⁴¹	Термін закінчення	Кількість аспірантів
1935	1.03.1935	7
1936	15.07.1939	7
1937	1.09.1940	12
1938	1.09.1941	12

У звіті історико-архівного інституту за 1938-1939 р. також містяться цікаві відомості стосовно соціального складу аспірантів інституту.

Рік прийому	робітники	селяни	службовці	ремісники	міщани	дворяни	всього
1935	1	5	1	-	-	-	7
1936	1	4	2	-	-	-	7
1937	2	5	3	1	-	-	12
1938	4	4	3	-	1	1	12

У ході навчання в аспірантурі разом з 12 своїми однокурсниками відповідно до встановленого на кафедрі порядку, Ф. Шевченко прочитав пробну лекцію по темі дисертаційного дослідження, яку високо оцінили фахівці, склав усі кандидатські іспити на «відмінно». В той час це були історія СРСР, історична археографія, французька мова, історичний і діалектичний матеріалізм.⁴² Крім цього, молодий історик вів семінари в інституті⁴³.

Після смерті О. Сперанського наукове керівництво науково-дослідною роботою Ф. Шевченка взяв на себе М. Тихомиров - видатний історик-медієвіст, спеціаліст по історії Московського царства XV-XVI ст., історіографії, спеціальних історичних дисциплін. Можливо, саме завдяки М. Тихомирову у Ф. Шевченка проявився інтерес до цих галузей історичної науки. За своє життя М. Тихомиров виховав 30 кандидатів та 14 докторів наук.⁴⁴ Формалізм не входив до принципів його наукового керівництва, аспіранти були родиною для М. Тихомирова. Свого часу він говорив про непросте завдання виховання наукових кадрів: "...Всі думають, що це надто просто, втім для цього необхідне володіння особливими якостями, в першу чергу щирістю до людей, щоб побачити в них талант і своєчасно допомогти...". Він ніколи не критикував своїх аспірантів при сторонніх. В той же час він не терпів самовдоволеності, безтактності та зухвальства⁴⁵. З іменем М. Тихомирова, так само як із О. Сперанським, в значній мірі пов'язана організація викладання спеціальних історичних дисциплін в Московському історико-архівному інституті. Аби зрозуміти всю складність цього процесу варто процитувати вислів одного із функціонерів Головного архівного управління СРСР, в якому зафіксоване офіційне ставлення до цих історичних наук: "ніяких спеціальних дисциплін не може бути в архівній справі, студентам достатньо оволодіти марксистсько-ленінською методологією, а після закінчення інституту попрактикуватися в архівах..."⁴⁶ Така позиція влади сформувалась ще задовго до організації історико-архівного інституту, визначивши наперед концепцію його навчального процесу⁴⁷. І лише

завдяки ентузіазму “старих” кадрів – істориків дореволюційної доби, сотні студентів, в тому числі і Ф. Шевченко, які вийшли зі стін цього інституту, змогли доторкнутися до основ справжньої науки і надалі керуватися її принципами у своїй науковій діяльності.

Закінчення аспірантури в 1940 р. збіглося з переходом архівної системи України, як і всього Союзу РСР, під юрисдикцію Наркомату внутрішніх справ. У квітні 1939 р. Архівне управління УРСР було перетворено в Архівний відділ НКВС, а в червні 1940 р. – в Архівне управління НКВС УРСР⁴⁸. Архіви з їхнім інформаційним потенціалом перетворилися для органів НКВС на стратегічні об’єкти для проведення масових репресій. До серпня 1939 р. тільки центральні держархіви склали списки 34 990 осіб – «активних ворогів народу». Після приєднання до СРСР західних областей Білорусії, України, а також Латвії, Литви й Естонії, 23 листопада 1940 р. затверджена спеціальна інструкція, адресована керівникам архівів цих регіонів, з обліку контрреволюційних елементів за архівними документами⁴⁹. Слід відзначити, що процес “воєнізації” архівів розпочався ще задовго до переходу їх під юрисдикцію НКВС. Ще 7 січня 1931 р. на спеціальному засіданні колегії Архівного управління СРСР і РСФСР прозвучала теза про те, щоб жодна політична кампанія радянського керівництва не обходилася без участі архівів⁵⁰. Зміна статусу архівної галузі сприяла посиленню «чисток» в її структурі від «неблагонадійних» співробітників.

Таким чином, “московський період” у науковій біографії Ф. Шевченка став часом кристалізації наукових інтересів та пріоритетів вченого. На формування його наукового світогляду впливало декілька чинників. Передусім це посиленна самоосвіта. За означений період Ф. Шевченко прочитав величезну масу різномірної літератури як науково-історичного профілю так і художньої. Паралельно розвивався і естетичний світогляд через відвідання кіно, театрів, концертів, різноманітних виставок. Другим чинником стало саме навчання в стінах Московського історико-архівного інституту, який був, з одного боку, типовою науково-освітньою установою свого часу із значним впливом ідеології на навчальний процес, наукову діяльність та світогляд студентів. З іншого боку, цей вуз був і “академією вільнодумства”⁵¹, як його називали сучасники. Тут викладала ціла плеяда визначних істориків, серед них Ю.В. Готьє, С. Веселовський, С. Богоявленський, О. Сперанський, В. Пічета, М. Тихомиров, які в своїй науковій творчості керувалися принципом справжньої науковості та професіоналізму всупереч кон’юктурі епохи. Кожен із них був фахівцем в галузі медієвістики, історії ранньомодерного періоду, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, що знайшло свій відбиток і на наукових пріоритетах Ф. Шевченка.

¹ Ясь О. Шевченко Ф.П. та його науковий доробок: погляд з того боку “залізної завіси” // Істину встановлює суд історії. – Т. 2. – С. 23.

² Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С. 592.

³ Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002. – С. 367-369; «Постанова РНК УСРР про єдиний державний архівний фонд УСРР». Харків, 1925 // Хрестоматія з архівознавства. – Київ, 2003. – С. 140-142; «Устава про єдиний державний фонд УСРР» // Там само. – С. 142-149.

⁴ Хорхордіна Т. История и архивы. – М., 1994. – С. 184-190.

⁵ Там само. – С. 208-209.

⁶ Корнєєв В.Е. Копылова О.Н. Архивист в тоталитарном обществе: борьба за «чистоту» архивных кадров (1920-1930-е гг.) // Отечественные архивы. – 1993. – №. – С. 40.

⁷ Чернов А. История и организация архивного дела. – М., 1940. – С.213.

⁸ Хорхордіна Т.И. Корни и крона. Штрихи к портрету Историко-архивного института (1930–1991). – М., 1997. – С. 52.

⁹ Хорхордіна Т.И. Корни и крона. – С. 15

¹⁰ Там же. – С. 46.

¹¹ Московский ордена «Знак Почета» Государственный историко-архивный институт (1930–1980). Сборник документов и материалов. – Пермь, 1984. – С. 77.

- ¹² Хорхордина Т. Корни и крона. – С. 40-41.
- ¹³ Хорхордина Т. Корни и древо. Штрихи к портрету Историко-архивного института (1930-1991). – М., 1997. – С. 40-45.
- ¹⁴ Там же. – С.58.
- ¹⁵ Медушевская О., Муравьев В. Источниковедение в системе гуманитарного образования // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. – М., 2001. – С. 38.
- ¹⁶ Гуржій І. Видатні радянські історики. – К., 1969.
- ¹⁷ Хроника архивной жизни // Архивное дело. – 1931. – № 1. – С.26-27.
- ¹⁸ Московский ордена «Знак Почета» Государственный историко-архивный институт (1930-1980). Сборник документов и материалов. – С.77
- ¹⁹ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка в 2-х томах. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 246.
- ²⁰ Там же. – С. 247; Шмидт С.О. Доктор на корню (материалы о Ф. Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М. Н. Тихомирова») // «Істину встановлює суд історії». – Т. 1. – С. 544.
- ²¹ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.35.
- ²² Хорхордина Т. Корни и крона. – С. 50.
- ²³ Хорхордина Т.И. Корни и крона. – С.46
- ²⁴ Данилюк Ю., Табачник Д. В.И. Стрельский – археограф, архивист и историк-краевед // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 87.
- ²⁵ Московский ордена «Знак Почета» Государственный историко-архивный институт (1930-1980). Сборник документов и материалов. – С. 78.
- ²⁶ Хорхордина Т. Корни и крона. – С. 47.
- ²⁷ ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 81-88.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 82. – Арк. 6 зв.
- ²⁹ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // Істину встановлює суд історії. – Т. 1. – С. 152.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 81. – Арк. 19-23.
- ³¹ Там само. – Спр. 84. – Арк. 1 зв.
- ³² ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 86. – Арк. 18.
- ³³ Там само. – Арк. 16 зв.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 85. – Арк.13 зв., 15, 18-18 зв., 41; Спр. 86. – Арк. 16 зв.
- ³⁵ Каменцева Е.И. Вспомогательные исторические дисциплины в современном мире: проблемы классификации, исследования, историографии, преподавания // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. –М., 2000. – С. 56.
- ³⁶ Простоволосова Л., Станиславский А. История кафедры вспомогательных исторических дисциплин Московского государственного историко-архивного института. – М., 1990. – С. 11.
- ³⁷ Там же. – С. 12.
- ³⁸ Каменцева Е.И. Вспомогательные исторические дисциплины в современном мире. проблемы классификации, исследования, историографии, преподавания. – С. 56.
- ³⁹ Государственный архив Российской Федерации (Далі – ГАРФ) – Ф. 5325. – Оп. 10. – Д. 354. – Л. 73.
- ⁴⁰ Хорхордина Т. Корни и крона. – С. 56.
- ⁴¹ ГАРФ. – Ф. 535. – Оп. 1. – Д. 117. – Л. 38-45.
- ⁴² Московский ордена «Знак Почета» Государственный историко-архивный институт (1930–1980)... С. 97.
- ⁴³ ГАРФ. – Ф. 5325. – Оп. 10. – Д. 353. – Л. 95.
- ⁴⁴ Чистякова Е. М.Н. Тихомиров. – М., 1987. – С. 28.
- ⁴⁵ Александров В. Принципы научно–педагогической деятельности М.Н. Тихомирова // Археографический ежегодник за 1969 г. – М., 70. – С. 325-326.
- ⁴⁶ Чирков С. М. Тихомиров и преподавание специальных исторических дисциплин // Археографический ежегодник за 1990 г. – М., 1992. – С. 207
- ⁴⁷ Простоволосова Л., Станиславский А. “Мы учим советских людей, а не древних греков” (из истории вузовской исторической науки в 30-40-х гг. XX в.) // История СССР. – 1989. – № 6. – С.92-104.
- ⁴⁸ Нариси історії архівної справи в Україні. – С. 444.
- ⁴⁹ Корнєєв В.Е., Копылова О.Н. Архивы на службе тоталитарного государства. 1918 – начало 1940-х гг. // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – С. 21.
- ⁵⁰ Хорхордина Т. Корни и крона. – С. 24.
- ⁵¹ Там же. – С. 58.